

УДК [94 (477): 316.483.485(=161.2=411.16)]»1648/1657»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-02>**Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ***доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>*e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ АНТИЄВРЕЙСЬКИХ ДІЙ ПІД ЧАС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В УКРАЇНІ¹

З'ясовано соціально-економічні передумови антиєврейських настроїв в Україні напередодні й на початку війни Війська Запорізького під керівництвом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої, традиційно відомої як Хмельниччина. Особливу увагу приділено аналізу функціонування фільварково-панщинної економіки, системи оренди державних і приватних маєтків та пропінації, відкупу податків, факторства та інших форм господарської діяльності, у яких значна частина єврейського населення виконувала функції економічних посередників між польськими землевласниками та українським населенням. Окремий параграф присвячено характеристиці економічних механізмів орендної системи, яка зумовлювала концентрацію адміністративно-господарських функцій у руках орендарів незалежно від їхнього етнічного походження. Водночас показано, що саме єврейські фактори, орендарі, корчмарі та відкупники найчастіше були безпосередніми представниками господарсько-адміністративної системи, з якими контактувало місцеве населення, що сприяло персоналізації соціального невдоволення й поширенню колективної відповідальності на єврейську спільноту загалом. У статті переосмислено поширені історіографічні інтерпретації причин антиєврейських виступів під час Хмельниччини. Значну увагу приділено висвітленню обставин та причин її антиєврейської спрямованості у працях єврейських та ізраїльських науковців, які пов'язували трагедію єврейського населення не лише з релігійною нетерпимістю, а й із соціально-економічною роллю частини єврейської громади в господарській системі Речі Посполитої. Особливу увагу приділено дослідженню системи пропінації. Показано, що виробництво та реалізація алкогольних напоїв були інтегровані до економіки шляхетського маєтку, а передача права їх виробництва й продажу в оренду створювала додаткові осередки соціальної напруженості між орендарями та місцевим населенням. Водночас проаналізовано документальні свідчення, які засвідчують, що участь у шинкарстві та оренді корчем брали не лише євреї, а й представники українського православного населення, що дозволяє критично переглянути усталений історіографічний стереотип про виключно єврейський характер цієї діяльності. Зроблено висновок, що визначальними передумовами антиєврейських настроїв в Україні середини XVII ст. були насамперед особливості соціально-економічної моделі Речі Посполитої, у межах якої окремі групи єврейського населення виконували функції економічних посередників між землевласниками та залежним населенням. Саме структурна роль єврейських орендарів у системі господарського управління, а не їхня етнічна чи релігійна належність сприяла формуванню їхнього негативного образу серед частини козаків і селян. Обґрунтовано необхідність інтерпретації Хмельниччини як складного багатфактор-

¹ Статтю підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування в Інституті єврейських досліджень у Нью-Йорку, за що й за всебічну підтримку автор висловлює щирю подяку його науковому співробітнику Едді Портному.

ного явища, у якому соціально-економічні чинники становили визначальне підґрунтя конфлікту, тоді як релігійні, етнічні та політичні мотиви виступали взаємопов'язаними, але не єдиними причинами розвитку подій.

Ключові слова: Хмельниччина, Річ Посполита, Україна, козацтво, селяни, євреї, орєнда, пропінация, антиєврейські настрої, соціально-економічна історія.

Актуальність, історіографія і мета дослідження. Події під час війни Війська Запорізького під проводом його гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої (РП) у середині XVII ст., відомі під популярною назвою як Хмельниччина, належать до однієї із суперечливих проблем ранньомодерної історії Східної Європи. В українській історіографії існують різні підходи до трактування Хмельниччини – як визвольної війни, національної революції або початку Руїни (Костомаров, 2004; Грушевський, 1995; Грушевський, 1996; Крип'якевич, 1990; Петровський, 1940; Голобуцький, 1994; Смолій, Степанков, 1999; Смолій, Степанков, 2009; Оглоблин, 2004; Сергійчук, 2003; Сохань, Дашкевич, Гірич, 2003; Субтельний, 1993; Степанчук, 2018). Для польських істориків ці події були початком так званого Потопу й руйнації Польської держави, повстанням та громадянською війною (Gawroński, 1905; Gawroński, 1909; Kaczmarczyk, 1988; Serczyk, 1998). У пам'яті євреїв про минуле події початку Хмельниччини в Україні асоціюються передусім із масовими вбивствами єврейського населення, відомими під терміном, що у транслітерації з івриту звучить як «гзерот» (גזרות), що у перекладі українською має кілька значень, одними із яких, найбільше відповідних суті подій, є терміни «лихоліття» або «переслідування» (1938, הנובר). Саме така різна пам'ять зумовила наукові, політичні та моральні дискусії щодо аналізу та оцінок причин, масштабів та наслідків антиєврейських дій загонів козацького війська в Україні під час Хмельниччини. З'ясування причин антиєврейських дій потребує аналізу соціально-економічних передумов і міжетнічних відносин середини XVII ст.

Саме тому першим етапом на шляху історичного дослідження складних і неоднозначних подій спільного минулого українців та євреїв є з'ясування обставин, передумов та причин трагедії євреїв в Україні на початку Нового часу світової історії таким чином, щоб узагальнити і синтезувати напрацювання інших авторів та сформувати належне уявлення про витоки загострення та деформації міжетнічних стосунків між українцями і євреями у середині XVII ст.

У статті використано узагальнювальний термін «антиєврейські дії» як нейтральну аналітичну категорію для позначення всього комплексу насильницьких і дискримінаційних дій щодо єврейського населення. Метою використання цього терміна є не заперечення, евфемізація або применшення вчиненого під час Хмельниччини насильства чи його наслідків, а забезпечення єдності понятійного апарату та уникнення підміни історичного аналізу наперед заданими оцінками.

Соціально-станова структура населення українських земель у складі Речі Посполитої у 1569–1647 роках. Суспільство українських земель у складі Речі Посполитої було становим і поділялося на кілька основних груп (станів):

- 1) шляхта як найбільше привілейована частина населення;
- 2) міщани (торговці, ремісники тощо);

- 3) селяни (більше відомі під популярною назвою як «посполиті», тобто по суті народ або основна маса населення);
- 4) козаки, які претендували на роль окремого військового стану;
- 5) духовенство різних етноконфесійних спільнот;
- 6) юдеї або євреї (які були не окремим станом, а окремою етноконфесійною групою).

Усі вказані групи населення не були монолітними, вони були поділені на дві чи на три групи. Шляхта поділялася на магнатів, середню та дрібну шляхту; частина духовенства також походила з її середовища. Після Люблінської унії русько-українські шляхтичі отримали рівні права з польською знаттю (Rosenthal).

Козацтво поділялося на реєстрових і нереєстрових козаків. Перші перебували на державній службі Речі Посполитої, другі становили основну масу козацтва й поповнювалися переважно вихідцями із селянства (Щербак, 2000). Єврейський історик Якуб Шацький наголошував, що соціальні стани Речі Посполитої були внутрішньо неоднорідними. Він також звернув увагу на прагнення козацької старшини закріпити власні привілеї, що свідчило про соціальну замкнутість козацького стану (1938, הנובר, р. 67).

На українських землях соціальна та конфесійна ідентичність часто переважала над етнічною. Людей насамперед сприймали як представників певного стану й віросповідання, а вже потім – певної етнічної спільноти. У XIX ст. це стало підставою для появи формули «gente Ruthenus, natione Polonus», яка відображала поєднання руського походження з належністю до польської політичної нації (Pleszczyński, 2024, р. 317–346).

Особливе місце у становій системі в Україні займала православна шляхта. Попри формальну рівність політичних прав із польською шляхтою, вона дедалі більше відчувала наслідки посилення впливу католицької церкви та Контрреформації. Частина руської аристократії полонізувалася, переходила до римо-католицизму й інтегрувалася до загальнопольської політичної еліти. Інша частина залишалася прихильною до православ'я, підтримувала братства, православні монастирі та освітні заклади. Саме із цього середовища походили такі впливові діячі, як князь Костянтин Василь Острозький, який став одним із головних покровителів православної культури та освіти в Речі Посполитій (Яковенко, 2008).

Окремо від цього поділу були євреї, які репрезентували специфічну групу, відмінну від решти станів. Юдейське населення РП не становило окремого стану в юридичному розумінні, однак користувалося особливим правовим статусом. Його основу становили привілеї, надані польськими королями ще починаючи з Каліського статуту 1264 р. та підтверджені наступними монархами. Єврейські громади користувалися широким самоврядуванням, власним судочинством і системою оподаткування. Польська влада заохочувала переселення євреїв до українських земель і розширювала можливості їхньої господарської діяльності, що сприяло зростанню єврейського населення та його економічної ролі (Schiper, 1932, s. 160; Weinryb, 1973, р. 61–62).

Люблінська унія була спрямована на зміцнення обороноздатності держави в умовах зовнішніх загроз. Для Речі Посполитої важливими були як військова служ-

ба козацтва, так і фінансово-адміністративний потенціал єврейських громад. Обидві спільноти прагнули закріпити свої привілеї через власні представницькі інституції, що знайшло вияв у створенні гетьманської влади серед козаків (1578) та Ради чотирьох земель серед євреїв (1580) (Goldberg, 1991, р. 44–58; Стороженко, 1904).

Причини конфлікту інтересів між українцями, поляками та євреями.

Важливо відзначити, що у ранньомодерну добу соціально-економічні конфлікти між різними станами не завжди були поєднані з міжетнічними. Для того часу характерною була ситуація, коли представники різних етнічних груп могли належати до одного суспільного стану й мати спільні політичні інтереси. Серед шляхти були як католики-поляки, так і православні віруючі та протестанти. У містах поруч співжили католики, православні, уніати, юдеї та представники інших етноконфесійних спільнот (Яковенко, 2006, с. 244–273). Подібна ситуація була характерною й для козацтва, до якого входили вихідці різного етнічного походження, об'єднані військовою службою та особливими правами (Tomkiewicz, 1948, с. 248–260). Тому до середини XVII ст. суспільні конфлікти на українських землях мали переважно соціальний та конфесійний характер. Етнічний чинник набував більшої ваги поступово, особливо внаслідок загострення православно-католицького протистояння після Берестейської унії 1596 р. та в ході воєнних дій між ВЗ і РП у середині XVII ст.

На зламі XVI–XVII ст. суспільство Польського королівства (офіційна назва держави «Корона Польська» (КП) переживало глибокі релігійні та соціальні трансформації, пов'язані з розвитком міського самоврядування та господарських і міжконфесійних відносин. На цьому тлі на зламі XVI–XVII ст. ставлення до єврейського населення Речі Посполитої поєднувало державний протекціонізм із суспільною ворожістю. Попри широкі привілеї та автономію єврейських громад, вони часто стикалися з економічною конкуренцією, релігійною нетерпимістю та антиюдейськими настроями. Після приєднання українських земель частина єврейського населення була залучена до орендних, фінансових та адміністративних функцій у магнатських маєтках. Це сприяло тому, що саме вона асоціювалася в очах місцевого населення з владою землевласників. Для багатьох єврейських переселенців така діяльність була одним із небагатьох шляхів економічної інтеграції (Polonsky, 2010; Weinryb, 1973, р. 61–62, 114–116).

Соціально-економічне пояснення природи конфліктів інтересів між євреями та іншими етноконфесійними групами населення України напередодні Хмельниччини дав відомий дослідник історії України Володимир Антонович. Він пояснював соціальну напругу економічним домінуванням частини єврейських орендарів і торговців, які, на його думку, поступово витісняли місцеве населення з окремих сфер господарської діяльності. Як приклад Антонович наводив скарги львівських міщан 1647 р. щодо домінування єврейських купців у міській торгівлі. Антонович також звертав увагу на відокремленість єврейських громад та їх корпоративний характер, однак це можна розцінювати як типову рису ранньомодерних корпоративних спільнот, а не як виняткову особливість єврейського населення. На думку Антоновича, участь частини єврейського населення у відкупках, орендах і податковому адмініструванні створювала підґрунтя для соціального конфлікту між ним і міщанами та селянами (Антонович, 1870).

Очевидно, що висновки В. Антоновича відображали рівень історичної науки другої половини XIX ст. Однак на сучасному етапі історичних досліджень доцільно звертати увагу на внутрішню неоднорідність єврейського населення та зважати на те, що конфлікти середини XVII ст. були наслідком взаємодії соціально-економічних, політичних, конфесійних і воєнних чинників, а не колективної поведінки будь-якої етнічної чи релігійної спільноти.

Роль євреїв як посередників-факторів у феодально-економічній системі РП в Україні та їхні відносини із магнатами і державними структурами РП. Напередодні 1648 р. більшість земель в Україні перебувала у власності магнатів і шляхти. За даними подимних реєстрів Київського воєводства 1640 р., наприклад, близько 68% земель належало лише 27 магнатам (серед них були Єремія, Костянтин та Христина Вишневецькі, Станіслав Любомирський, Януш Заславський, Януш Тишкевич, Стефан Аксак, Яків Собеський, Станіслав Конєцпольський, Самуїл Корецький, Казимир Лев Сапега, Самуїл Лащ, Анна Ходкевичева), тоді як решта перебувала у власності середньої та дрібної шляхти. Подібна концентрація землеволодіння спостерігалася й на Брацлавщині, де близько 80% дворів належало 18 магнатам (серед яких були Станіслав Конєцпольський, Томаш Замойський, Степан Четвертипський, Домінік Заславський, Кароль Корецький, Галина Калиновська, Ян Тильковський) (Крип'якевич, 1990, с. 16–18).

У соціально-економічній системі Речі Посполитої першої половини XVII ст. єврейське населення займало специфічні, структурно зумовлені позиції, тісно пов'язані з організацією маєткового господарства, фінансових практик та адміністрування. У багатьох місцевостях вони були факторами (від лат. «factor» – «той, хто робить, виконує») – довіреними представниками великих землевласників, купців або державних урядовців, які не були власниками маєтків і керували господарськими справами від імені своїх господарів. На українських землях вони виконували такі функції:

- 1) управляли маєтками магнатів або шляхти;
- 2) забезпечували контроль над збором податків, чиншу та панщини з селян, який безпосередньо здійснювали економи, управителі фільварків, двірські службовці;
- 3) контролювали виробництво і продаж продукції фільварків (зерна, худоби, лісу тощо);
- 4) укладали торговельні угоди, продавали товари й закуповували необхідні речі;
- 5) відповідали за фінансово-торговельні операції, вели бухгалтерію та звітували власнику про прибутки й витрати.

В умовах розвитку фільваркової системи в Україні XVI–XVII ст. фактори стали важливою складовою частиною господарського управління. Особливо це стосувалося великих магнатських володінь, де один власник міг мати десятки маєтків і не міг керувати ними особисто. Не варто плутати факторів із орендарями (які самі орендували маєтки або окремі прибутки за певну плату) і економами (які безпосередньо керували окремим господарством). Фактори часто мали ширші повноваження й представляли інтереси власників у торговельних та фінансових справах. Їхня участь

визначалася не стільки автономним вибором, скільки можливостями й обмеженнями, що випливали з правового статусу, структури землеволодіння та міських регуляцій. Як зазначав ізраїльський науковець Гершон Давид Гундерт, взаємини між магнатами та єврейськими громадами були взаємовигідними. Магнати використовували фінансовий і адміністративний досвід єврейських факторів, тоді як євреї отримували захист і можливості для господарської діяльності. Основою цих відносин був прагматичний економічний інтерес, а не взаємна симпатія (Hundert, 2004, p. 37–40).

Практика посесій і тенути в господарському житті українських земель у складі РП. Від кінця XIV ст. у Речі Посполитій поширилася практика застави королівщин, зумовлена фінансовими потребами державної скарбниці. Існували різні юридичні форми користування королівськими маєтками, серед яких найпоширенішими були посесія, оренда, застава та довічне держання (Rutkowski, 1953, s. 70; Sucheni-Grabowska, 1974).

Посесія (лат. «*possessio*») означала право тимчасового володіння й користування маєтком без набуття права власності. Посесор управляв маєтком і отримував із нього прибутки на умовах, визначених договором або королівським привілеєм. Особа, яка отримувала маєток у посесію, називалася посесором («*posesor*»). Право користування чужим маєтком (посесія) поділялося на тенуту (*tenuta*), заставу (*zastaw*), довічне держання (*dożywocie*), оренду (*arenda, dzierżawa*) та інші форми.

Тенута була однією з форм тимчасового держання королівщин, що поєднувала елементи оренди, застави або довічного користування. Її поширення було пов'язане передусім із кредитуванням державної скарбниці, оскільки доходи із заставлених маєтків залишалися у держателя до їх викупу Короною. Її застосовували у вигляді заставного, довічного або строкового володіння державними маєтками. Досліджуючи розвиток королівського домену, Єжи Люціньський виокремив різні способи вибуття королівщин із безпосереднього управління монарха, серед яких застави, тимчасові та умовні форми держання посідали важливе місце. Система держання королівських маєтків була значно складнішою, ніж простий поділ на власність і оренду. Передача королівщин у заставу була насамперед способом отримання коштів для державної скарбниці, основною функцією застав було кредитування королівської влади, тоді як володіння маєтком виступало забезпеченням наданої позики. Саме тому значна частина доходів із заставлених королівщин надходила не до державного скарбу, а залишалася у фактичних держателів до моменту викупу маєтку Короною Польською (Łuciński, 1970, s. 30).

У Речі Посполитій XVI–XVII ст. тенутаріями (держателями королівщин) переважно були шляхтичі, оскільки тенута зазвичай була пов'язана з політичними правами, службою перед королем, урядами (наприклад, староствами) та становими привілеями шляхти. Євреї рідко виступали безпосередніми тенутаріями, оскільки ця форма держання була пов'язана зі шляхетським станом. Натомість вони часто діяли як орендарі, адміністратори, суборендарі або кредитори шляхетських держателів королівщин.

Оренда як пріоритетна форма економічної діяльності євреїв в Україні. Євреї в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. були задіяні у різних сферах економіки. Досліджуючи цю сторінку їхньої історії, єврейський істо-

рик з Польщі Ігнацій Шіпер стверджував: «Основну масу українського єврейства, безсумнівно, становили – подібно до Червоної Русі (Галичини – *А.Б.*) – євреї, які здавали в оренду окремі заїжджі двори та млини, а також купці, ремісники та всіляка домашня прислуга – одним словом, простий народ. Принаймні, таке враження складається, коли переглядаєш записи міст, містечок та сіл України, що збереглися з того періоду. У цих записах досить часто можна зустріти списки євреїв, які дають нам уявлення про професійний склад єврейського населення, оскільки записані прізвища чи прізвиська євреїв часто походять від їхніх занять. Отже, серед євреїв, перелічених в українських містах, ми зустрічаємо шинкарів, крамарів, управителів, «дігтярів» (виробників дьогтю – *А.Б.*), кравців, шевців, м'ясників тощо поряд із «докторами» (тобто рабинами), мініяйлами, вчителями, лікарями, лазниками (працівниками лазень – *А.Б.*) тощо. Зазвичай переважають шинкарі та крамарі. Єврейські ремесла тут загалом були слабо розвинені, хоча їхні представники – рідкісне явище на землях Речі Посполитої! – разом із польськими та русинськими ремісниками утворювали спільні цехи. Наприклад, у Білій Церкві, для якої ми маємо списки імен кожного цеху з 1641 року, цех кравця мав 16 майстрів, двоє з яких були євреями, цех м'ясника мав 22 члени, також лише двох євреїв тощо». Проте, на думку І. Шіпера, саме діяльність невеликої групи великих єврейських орендарів, які управляли магнатськими маєтками й виконували адміністративно-фіскальні функції, сприяла зростанню соціального невдоволення, що згодом проявилось під час Хмельниччини (Schiper, 1932, s. 163–164).

Представники єврейських громад часто орендували млини, корчми, броварні, винокурні та інші прибуткові об'єкти, виконуючи роль економічних посередників між власниками маєтків і місцевим населенням. Поширення оренди значною мірою було зумовлене правовими обмеженнями. Євреї здебільшого не могли володіти землею, тому були змушені працювати в орендних, торговельних і фінансових сферах. Як зазначав професор Єврейського університету в Єрусалимі Джонатан Декель-Чен, саме це пояснює незначну участь єврейського населення у власному землеробстві (Dekel-Chen).

Крім того, частина єврейських підприємців відігравала важливу роль у системі відкupu податків і зборів. Оренда могла охоплювати митні платежі, торгові збори та інші фіскальні інструменти. Це ставило їх у позицію виконавців податкової політики на локальному рівні. Водночас вони не визначали розміру податків, а лише реалізовували вже встановлені зобов'язання, діючи в межах контрактних умов, що стимулювали ефективність і прибутковість. Навіть через століття після Хмельниччини кількість єврейських орендарів не зменшилася. За підрахунками сучасної ізраїльської дослідниці Юдіт Калік, згідно з переписом 1764–1765 рр. у Речі Посполитій (включаючи Правобережну Україну), понад третина зайнятих євреїв були орендарями різних видів. За її висновком оренда була одним із найважливіших видів економічної діяльності єврейського населення Центрально-Східної Європи від Середньовіччя, а в ранньомодерний період її значення ще більше зросло. Для шляхти оренда стала одним із головних механізмів перетворення доходів від земельних володінь і монопольних привілеїв на готівку. Поступове обмеження права євреїв на володіння землею у Польщі в XVI ст. сприяло тому, що

їхня участь у земельних відносинах дедалі більше набувала форми оренди, а не власності. До середини XVII ст. значного поширення набула оренда цілих маєтків разом із пов'язаними з ними монопольними правами. На думку дослідниці, саме така модель господарювання посилювала напруженість у відносинах між частиною єврейських орендарів і селянським населенням та була одним із чинників, що сприяли загостренню соціальних конфліктів напередодні повстання 1648 р. Ще одним із ранніх механізмів залучення єврейських підприємців до орендних відносин була система застави маєтків. Водночас шляхта прагнула не допустити навіть формальної можливості переходу земельної власності до єврейських кредиторів, що знайшло відображення в практиці сеймиків (Kalik).

Великі єврейські орендарі та підприємці залучали до власної діяльності також своїх одновірців як численних суборендарів, писарів, торговців і ремісників, створюючи розгалужені господарські мережі, які забезпечували функціонування орендної системи (Schiper, 1932, s. 160).

Прибутковість оренди. Частина єврейських орендарів була залучена до функціонування системи державних оренд Речі Посполитої у королівських старостах України, де вони виступали управителями прибутків, що юридично належали королю та державній адміністрації. Предметом таких договорів часто були не окремі господарські об'єкти, а цілі комплекси прибутків староств, що свідчило про високий рівень концентрації фінансового управління та значні масштаби діяльності окремих орендарів. Типовим прикладом цього є опис Канівського, Переяславського, Корсунського, Черкаського, Богуславського та Білоцерківського староств у люстрації (переписі державних маєтків, населених пунктів, земель та господарств з метою обліку й оподаткування в РП – А.Б.) Київського воєводства за 1622 р. Згідно з нею, шляхтич Снопковський, який був орендарем Канівського і Богуславського староств, передав в оренду на два роки обидва ці староства орендарю з єврейської громади Білої Церкви Копелю разом із млинами, корчмами з монопольним правом виробництва та збуту горілки, поташними будими, чиншами, штрафами, рибними ловами, перевозами, митами, ваговими зборами та всіма іншими доходами в цих старостах за 9500 флоринів на рік. Згідно з договором, який орендар пред'явив ревізорам із власноручним підписом і печаткою покійного коронного хорунжого, він мав сплачувати цю суму у встановлені строки. Із договору випливає, що Канівське староство з усіма прибутками та доходами приносило 4000 флоринів щорічно. Після виплати підстарості річного утримання в розмірі 300 флоринів залишалося 3700 флоринів, з яких належало сплатити 740 флоринів кварти. Богуславське староство приносило 5500 флоринів річного доходу, а після вилучення двох поташних буд до Білоцерківського староства його дохід зменшився до 4000 флоринів. У Корсунському та Богуславському старостах значна частина прибутків також надходила від об'єктів, які передавалися в оренду: оренда млина та шинку (корчми), наприклад, становила 2500 флоринів, від двох поташних буд – 1500 флоринів, а в містечку Крилові оренда млина та транспорту через річку Тясмин приносила 500 флоринів. Аналогічно у Стеблові оренда млинів і шинку становила 300 флоринів, а в Чигирині оренда млина і виробництво горілки приносили 500 флоринів (Jabłonowski, 1877, s. 130–140).

Таким чином, структура доходів свідчила про переважання прибутків від підприємницької діяльності над безпосереднім оподаткуванням міського населення. Після виплати утримання підстарості чистий дохід староства залишався значним, що засвідчувало високу економічну ефективність системи орендного господарювання. Показовим було й те, що люстрація зафіксувала нерівномірність податкового навантаження. Так, мешканці Крилова ще користувалися пільговим періодом і не сплачували податків, однак господарські об'єкти, зокрема млин і перевіз через Тясмин, уже були включені до орендної системи та забезпечували стабільний прибуток. Це свідчило, що державна адміністрація прагнула максимально використовувати природні та виробничі ресурси навіть там, де населення тимчасово було звільнене від повинностей. Подібна ситуація простежувалася і у Стеблові та Чигирині. Хоча міста ще не формували значних податкових надходжень через надання пільг новим поселенцям, прибутки забезпечувалися завдяки передачі в оренду млинів, корчем і винокурень. Отже, економічна модель староства дедалі більше спиралася на експлуатацію прибуткових промислів, а не лише на стягнення податків із населення. Водночас для Богуславського староства була характерною своєрідна соціальна структура прикордонного регіону, де поряд із невеликою кількістю послушних міщан більшу частину населення становили козаки. Останні не виконували звичайних феодалських повинностей і не сплачували податків, натомість відбували військову службу при старості. Така особливість свідчила про незавершеність процесів феодалської колонізації та про існування специфічного прикордонного устрою, який суттєво відрізнявся від внутрішніх районів РП.

Матеріали люстрації Київського воєводства 1622 р. свідчать, що економічна модель королівських староств була орієнтована насамперед на отримання прибутків від передачі господарських об'єктів в оренду. Наведені в документі цифрові показники дозволяють простежити співвідношення між традиційними податковими надходженнями та доходами від орендної експлуатації. Показовим у цьому відношенні було Корсунське староство. Люстрація зазначала, що чинш із міста Корсуня становив лише 178 флоринів 29 грошів, тоді як одна лише оренда млина та корчми приносила 2500 флоринів на рік. Отже, прибуток від одного орендного комплексу більш ніж у чотирнадцять разів перевищував дохід від міського чиншу. Це свідчило про те, що основою фінансової системи староства були не земельні чи міські податки, а передача прибуткових господарських об'єктів в оренду. Ще одним підтвердженням високої рентабельності орендної системи були поташні буди, які забезпечували 1500 флоринів щорічного доходу. У сукупності лише три орендні об'єкти – млин, корчма та дві поташні буди – приносили 4000 флоринів, тоді як усі інші доходи староства становили лише близько 178 флоринів 29 грошів. Таким чином, понад 95% зафіксованих прибутків Корсунського староства формувалися саме завдяки орендній експлуатації промислових і торговельних об'єктів. Загальний дохід Корсунського староства визначався у 4178 флоринів 29 грошів. Після виплати підстарості 200 флоринів 29 грошів у розпорядженні державної адміністрації залишалося 3978 флоринів, тобто понад 95% усіх надходжень. Це свідчило про високу ефективність функціонування старостинської адміністрації, адміністративні витрати якої були порівняно незначними щодо загального прибутку. Не менш по-

казовою була ситуація в Крилові. Попри те, що його жителі ще користувалися свободою від податкових повинностей, оскільки не завершився термін пільгової колонізації, оренда лише млина та перевозу через Тясмин уже приносила 500 флоринів щороку. Отже, навіть за відсутності податкових надходжень від населення держава отримувала стабільний прибуток завдяки передачі в оренду стратегічно важливих господарських об'єктів. Подібна тенденція простежувалася і у Стеблові. Чинш із міста становив лише 20 флоринів, тоді як оренда млинів і корчми забезпечувала 300 флоринів, тобто у п'ятнадцять разів більше (Jabłonowski, 1877, s. 130–141). Це свідчить, що найбільш прибутковими були саме підприємства, пов'язані з виробництвом і торгівлею. Аналогічною була ситуація і в Чигирині. Незважаючи на те, що міщани ще не сплачували податків через надані їм пільги, оренда млина та виробництво горілки вже приносили 500 флоринів річного доходу. Таким чином, навіть новозасновані поселення починали приносити прибуток державі задовго до завершення пільгового періоду саме завдяки розвитку орендного господарства.

Особливо виразно прибутковість орендної системи простежувалася в Богуславському старостві, де більшість населення становили козаки, які не сплачували податків і не відбували звичайних феодалських повинностей, виконуючи лише військову службу. Отже, за відсутності значних податкових надходжень від населення основним джерелом доходів залишалися орендовані господарські об'єкти. Характерним прикладом були згадані дві поташні буди у складі Богуславського староства, за оренду кожної з яких, як було сказано, орендар Копель сплачував по 750 флоринів, або разом 1500 флоринів за дві з них. Ці цифри показували, що навіть окреме промислове підприємство забезпечувало державі доходи, співставні або навіть більші, ніж цілі населені пункти.

Для правильного розуміння економічного значення сум, наведених у люстраціях XVI–XVII ст., необхідно враховувати купівельну спроможність тодішньої грошової одиниці. У документах Речі Посполитої флорин (польський злотий) був розрахунковою одиницею, що дорівнювала 30 грошам. Його реальна вартість була значною: за один флорин можна було придбати пару якісних чобіт, тоді як робочий віл коштував близько 2–3 флоринів, а робочий кінь – 6–7. Денний зарібок некваліфікованого найманого працівника становив лише кілька грошів, тому один флорин відповідав приблизно кільком денним зарібкам (Maćzak, 1995).

У цьому контексті фінансові показники, зафіксовані в люстрації Київського воєводства 1622 р., набувають особливого значення. Так, орендна плата в розмірі 500 флоринів, яку приносили окремі млини, перевози чи винокурні, дорівнювала вартості кількох десятків робочих коней або кількох сотень голів великої рогатої худоби. Дохід у 1500 флоринів, який забезпечували дві поташні буди, становив значний капітал, доступний лише великим підприємцям або заможним орендарям. Навіть окремі орендовані комплекси забезпечували доходи, співмірні з великими господарствами, що свідчило про високу рентабельність цієї системи. Як уже було сказано, оренда млина та корчми в Корсунському старостві приносила 2500 флоринів щороку. Такий дохід значно перевищував річні прибутки більшості шляхетських маєтків середнього розміру і свідчив про надзвичайно високу прибутковість об'єктів, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, торгівлею та

шинкуванням. Найбільшою ж сумою, зафіксованою в люстрації, були 9500 флоринів річної орендної плати за Канівське та Богуславське староства. Подібний капітал був співмірний зі статками великих землевласників і свідчив про виняткову економічну цінність права на управління комплексом державних прибутків. Тому навіть без перерахунку на сучасну валюту наведені цифри переконливо засвідчували, що орендна система була одним із найприбутковіших елементів фінансової політики РП. Вона забезпечувала стабільні й значні надходження до королівської скарбниці, що пояснює зацікавленість державної влади в її подальшому функціонуванні та розширенні.

Таким чином, наведені вище факти й цифрові показники переконливо демонструють економічну логіку орендної системи Речі Посполитої: найбільші доходи приносили не прямі податкові надходження від населення, а прибутки від оренди промислів і монопольних прав. Доходи від млинів, корчем, поташних буд, винокурень, перевозів та інших прибуткових об'єктів формували економічну основу королівських староств. Вони частково надходили старості, частково спрямовувалися до державної скарбниці через кварту, а зрештою забезпечували фінансову систему Речі Посполитої. Саме тому держава була зацікавлена у збереженні та розвитку орендної моделі, яка забезпечувала стабільніші й вищі прибутки, ніж традиційне оподаткування населення.

Матеріали люстрації Київського воєводства 1622 р. дозволяють простежити участь єврейських підприємців у цій системі управління прибутками окремих королівських староств. Водночас джерело має виключно фінансово-ревізійний характер і не містить відомостей про взаємини орендарів із місцевим населенням чи можливі зловживання. Тому його не можна трактувати як прямий доказ того, що діяльність єврейських орендарів уже в 1620-х роках викликала соціальне невдоволення. Натомість люстрація підтверджує функціонування розвиненої системи оренди, у межах якої окремі єврейські орендарі отримували право управляти частиною прибуткових об'єктів і доходів староств. Саме ця обставина в подальшому сприяла тому, що під час війни між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою частина населення сприймала їх як представників адміністративно-фінансової системи РП, хоча юридичними власниками відповідних прибутків залишалися король, шляхетські власники або державні інституції.

Взаємини єврейських орендарів із селянським населенням у системі орендних відносин. Економічна діяльність частини єврейських підприємців України була пов'язана з кредитуванням шляхти, орендою маєтків і торгівлею. Через обмеження права на володіння землею вони опинилися у проміжному становищі між власниками маєтків і тимчасовими користувачами прибутків від них (Goldberg, 1974, р. 248–282). Для визначення цієї моделі взаємин доречним є поняття «оренда доходу», запропоноване Маурицієм Горном (Horn, 1975, s. 231).

Єврейські орендарі в Україні не були безпосередніми землеробами, а виконували роль посередників між власниками маєтків і селянством у межах фільварково-панщинної системи. У структурі єврейського населення РП першої половини XVII ст. можна виділити дві групи, пов'язані з аграрною економікою. Першу становили численні орендарі пропінацій, які отримували право на виробництво

й продаж алкоголю та інших прибуткових об'єктів. Вони використовували працю залежних селян, надану їм власниками маєтків або старостами. Другу групу становили євреї, які брали в оренду цілі маєтки, села або земельні комплекси, що належали магнатам, шляхті чи королівським адміністраторам. Попри формальні заборони, така практика фактично існувала, оскільки власники маєтків часто ігнорували ці обмеження (Goldberg, 1990, p. 190–191).

Орендарі отримували право збирати податки, мита та використовувати монополії прибутки від корчем, млинів, винокурень та інших об'єктів, що забезпечувало їм прямий контакт із селянами. У джерелах зафіксовано випадки перевищення встановлених повинностей, насильства, ув'язнень і різноманітних зловживань. Причиною цього була сама природа короткострокової оренди: прагнучи швидко повернути вкладені кошти й отримати прибуток, орендарі часто посилювали експлуатацію селян, збільшували повинності та вводили додаткові побори. У результаті орендна система стала одним із чинників соціального напруження в українських землях РП напередодні Хмельниччини (Боряк, 1993, с. 7; Гроссман, 1963, с. 135–146).

Водночас ці явища не можна пояснювати винятково діяльністю єврейських орендарів. Тривалий час в історіографії існував міф про оренду як «єврейську монополію», однак джерела показують значно складнішу картину. Орендарями були також шляхтичі та інші християни. У 1630–1640-х рр. дедалі більше представників дрібної і середньої шляхти почали брати участь у прибутковій системі оренди. Документи цього часу фіксують конфлікти між шляхтичами через оренду млинів, рудень, корчем і цілих господарських комплексів (Петровський, Гуслистий, 1946, с. 13–16, 38). Це свідчить, що експлуатаційний потенціал орендної системи був пов'язаний не з етнічним походженням орендаря, а з економічною логікою короткострокового користування маєтком. З цього приводу Ю. Калік зазначала, що оренда нерухомості та прибуткових прав поступово стала сферою конкуренції між єврейськими підприємцями й дрібною шляхтою. Магнати часто передавали маєтки своїм шляхетським клієнтам для зміцнення політичних зв'язків, унаслідок чого євреї частково втрачали позиції в оренді великих маєтків, але продовжували відігравати важливу роль у суборенді, оренді менших маєтків та монополіях прав (Kalik, 1995, p. 17–18).

Таким чином, напередодні 1648 р. орендна система в Україні мала змішаний єврейсько-християнський характер. Євреї залишалися важливими учасниками цієї сфери, особливо в управлінні прибутковими правами, корчмами, млинами та іншими промислами, однак вони не були її єдиними представниками. Водночас саме через помітну роль частини єврейських орендарів у фінансово-господарській системі РП сформувалися стереотипи про «жидів-орендарів» і «жидів-шинкарів», які згодом стали одним із чинників антиєврейського насильства під час повстання 1648 року.

Система пропінатії та роль орендарів у виробництві й продажу алкоголю. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. виробництво й продаж алкоголю стали одним із найприбутковіших способів використання зернових ресурсів на місцевому рівні. Саме тому в Україні значного поширення набула пропінатія – оренда

права винокуріння та торгівлі алкогольними напоями. Орендарі пропінацій отримували право управляти броварнями, винокурнями, шинками та іншими пов'язаними господарськими об'єктами. Значна частина економічно активного єврейського населення була залучена до цієї сфери (Goldberg, 1990, p. 189).

Система пропінації мала риси передачі економічної монополії: шляхтич залишався власником права на виробництво й продаж алкоголю, а орендар сплачував за можливість користуватися цією монополією, організовував виробництво, збут, утримання корчем і після сплати орендної плати отримував прибуток. За цією моделлю єврейські орендарі були не власниками монополії, а її операторами.

Передача права на виробництво й продаж алкоголю в оренду створювала обмеження для селян і козаків, оскільки вони втрачали можливість вільно виробляти та продавати напої. У випадках, коли орендарями пропінацій були євреї, ці економічні конфлікти часто набували етнічного забарвлення. Польський шляхтич С. Грондський зазначав, що козакам забороняли вільно варити й продавати пиво та горілку, залишаючи прибутки від цього власникам монополій: «Нарешті, козакам забороняли вільно варити й продавати пиво та горілку, тоді як прибуток від цього привласнювали собі, дозволяючи козакам виготовляти їх лише для домашнього вжитку» (Grondski, 1789, s. 32). Подібні уявлення відображено і в «Літописі Самовидця», де відповідальність за обмеження приписувалася «жидам», хоча йшлося передусім про функціонування системи орендних прав: «У містах ж-бо від жидів та була кривда, що не дозволено було козакові у домі своєму жодного напою на потребу свою тримати, не тільки меду, горілки, пива, а й браги» (Дзира, 1971, с. 46–47).

Гуральництво було важливою галуззю господарства шляхетських маєтків. Власники земель мали право виробництва й продажу алкоголю, але часто передавали практичне управління цією сферою орендарям, серед яких було багато євреїв. Значна частина практичного управління корчмами та продажем алкогольних напоїв перейшла до орендарів з представників єврейських громад, за словами дослідника І. Прижова, тому що, як правило, «для пана й шляхтича немислимо було опуститися до заняття яким би-то не було промислом, а тим більше корчемним» (Прыжов, 1868, с. 150–151).

Прибутковість пропінації підтверджують і податкові матеріали. Наприклад, у 1578 р. у Брацлавському воєводстві із 1403 злотих податків до коронного скарбу 303 злотих становило чопове – збір із виробництва й продажу алкоголю. У Київському воєводстві ця сума становила 800 злотих із 2015, а у Волинському – 2800 злотих із 8541. Це свідчить про значну роль алкогольних монополій у фінансовій системі РП (Купчинський, 2008, с. 122).

У багатьох маєтках пропінація ставала джерелом соціальної напруги. Селянам і козакам могли забороняти самостійне виробництво алкоголю, змушуючи користуватися визначеними корчмами. Скарги стосувалися високих цін, низької якості продукції та примусу купувати напої в орендованих закладах. У 1640 р. мешканці сіл поблизу Львова скаржилися, що євреї-орендарі змушували їх купувати дорогі та неякісні мед і горілку, що призводило до зубожіння населення (Апанович, Майборода, 1953, с. 304).

Водночас твердження про виключно єврейський характер корчемного бізнесу є історіографічним стереотипом. Судові матеріали Волині за 1647 р. показують, що шинкарями та управителями корчем були також православні. Наприклад, селяни Сайко Жабенята, Іван Бекеша та Лукаш Демиденята виконували функції шинкарів і шафарів у маєтках шляхтичів, продаючи горілку й пиво, вироблені з панського зерна. Інші документи засвідчують, що шляхтичі передавали корчми в оренду також християнам (Петровський, Гуслистий, 1946, с. 157–159).

Ці матеріали показують, що шинкування та оренда корчем в Україні XVII ст. мали змішаний етноконфесійний характер. Євреї відігравали важливу роль у системі пропінатії, однак не були її єдиними учасниками. Причиною соціальних конфліктів була сама система монопольної оренди, яка обмежувала можливості місцевого населення та стимулювала прагнення орендарів до максимізації прибутків. Водночас через помітну участь частини єврейських підприємців у цій сфері сформувався стереотип «єврея-шинкаря», який став одним із чинників антиєврейських настроїв у період Хмельниччини.

Проблеми у взаєминах між єврейськими факторами та орендарями й українськими козаками, селянами та міщанами. Окремої уваги заслуговує аналіз відмінностей конфліктності між соціальними групами суспільства в Україні та євреями. Потрібно акцентувати на тому, що козацьке середовище мало інші політичні цілі, ніж селянство, що безпосередньо впливало на характер ставлення до єврейського населення. Антиєврейські настрої козацтва мали переважно політичний характер. Для реєстрового і особливо нереєстрового козацтва головним ворогом була політична система РП, яка обмежувала його права, скорочувала реєстр та прагнула поставити Запорізьку Січ під повний контроль держави. Козаки сприймали євреїв як елемент цієї державної системи. Вони були символами влади магнатів, адміністрації та економічного контролю над прикордонними територіями. У козацьких універсалах, літописах і документах їх нерідко згадували поряд із польськими урядниками, орендарями, митниками та шляхетськими слугами як репрезентантів одного соціально-політичного порядку. Для козацької еліти визначальним був не етнічний чинник сам по собі, а функція особи у системі влади. Саме тому, крім польських урядовців, католицького духовенства, шляхти та державних службовців, об'єктами козацьких нападів у 1648 р. ставали єврейські орендарі та євреї суміжного роду занять, які асоціювалися у багатьох козаків із соціальними визискувачами й тому серед них легко вписувалися в образ ворога.

Селянство, на відміну від козаків, керувалося насамперед мотивами повсякденного соціального досвіду. Селянин постійно контактував з орендарем: сплачував податки, користувався млином, купував алкоголь у корчмі, розраховувався за борги, орендував реманент або землю. Саме орендар ставав для нього уособленням економічного тиску незалежно від того, що кінцевим бенефіціаром був магнат. Тому антиєврейські настрої селян значною мірою формувалися через локальні економічні конфлікти. Вони мали персоніфікований характер і значно менше були пов'язані з політичними програмами або боротьбою за станові права. Орендарі не лише забезпечували стягнення передбачених договором платежів, а й запроваджували або розширювали практику додаткових місцевих поборів і зборів, що викли-

кало особливе невдоволення населення. Про поширення таких практик повідомляли як польські, так і українські джерела, зокрема «Літопис Самовидця». Автор «Літопису Самовидця», характеризуючи становище селян, наприклад, відзначав, що вони «терпіли те, чого Україна раніше не звикла зазнавати: великі утиски та вигадані побори, які встановлювали старости, їхні намісники та жида»: «Самі ж-бо державці на Україні не мешкали, проживали, а лише обіймали уряди, тому мало знали про кривди людей, а якщо й знали, то були засліплені подарунками від старост і жидівських орендарів, через що не могли зрозуміти, що ті фактично змащують їхнім же салом їхню власну шкіру: забравши щось у їхніх підданих, вони дарують це панам, хоча й самому панові було б дозволено взяти це зі своїх підданих, і тоді селянин не так би нарікав на свого власника. А тим часом будь-який дрібний шляхтич чи будь-який жид збагачується, утримує по кілька запряжок коней, вигадуючи великі чинші, поволовщину, дуди, осип, мірки збіжжя, плату за користування жорнами та інші побори, а також відбирає прибутки з фільварків» (Дзира, 1971, с. 23). Краківський міщанин С. Голінський, який збирав різні відомості про початки Хмельниччини, вважав причиною її виникнення дії орендарів, які «по Україні і майже всюди по Русі поорендували у панів маєтності, бровари, гуральні, млини, пасіки, цпа, мита і важко пригнічували підданих, збільшивши данину і роботи». Вони не дозволяли міщанам і козакам варити пиво, мед, курити горілку, віднімали в них їхні вільності, грабуючи і гнобячи «вбогих людей» (Крип'якевич, 1990, с. 23).

Окремо варто звернути увагу на конфлікти між єврейським населенням, залученим до різних сфер економіки, та мешканцями міст. Розвиток фільварково-панщинної системи та її поширення на центральні, південні і східні українські землі спричинили погіршення становища не лише селянства, а й частини міщанства та дрібної шляхти. Єврейські купці, користуючись привілеями у торгівлі, орендою окремих прибутків і розгалуженими торговельними зв'язками, ставали конкурентами міських ремісників і купців, що нерідко провокувало соціальну напругу та антиєврейські виступи. Проте ці конфлікти не слід трактувати як українсько-єврейське протистояння. У багатьох містах, зокрема у Львові, вони мали переважно характер християнсько-юдейських або місько-єврейських економічних суперечностей, оскільки міське населення складалося переважно з католиків, тоді як єврейська громада існувала як окрема конфесійна та правова спільнота. Особливо показовим є приклад Львова. Канонік Львівського архикафедрального костелу Томаш Юзефович у своїй хроніці описував зростання економічної ролі євреїв як причину конфліктів із міськими ремісниками та купцями. На його думку, єврейські торговці й ремісники поступово розширювали свою діяльність за підтримки шляхти, що викликало невдоволення християнських міських станів. Юзефович зазначав, що міська влада намагалася регулювати їхню торговельну діяльність, встановлюючи обмеження, які мали захистити інтереси місцевих мешканців. Водночас його опис має виразний антиєврейський характер і відображає позицію католицького міського середовища, а не нейтральну оцінку подій. Події 1630-х рр. у Львові демонструють, що економічне суперництво могло перерости у відкриті конфлікти. За описом Юзефовича, під час одного з нападів на єврейську громаду 4 січня 1638 р.

активну роль відігравали студенти єзуїтського колегіуму та частина міської молоді. Канонік пояснив ці виступи нібито «зростанням зухвалості євреїв», однак сучасний аналіз таких джерел потребує врахування їхньої конфесійної упередженості. Подібний конфлікт стався у Львові у 1644 р. За свідченням Юзефовича, приводом до нього стала сутичка між єврейськими мешканцями міста та християнською громадою, після чого почався напад на єврейський квартал. Хроніст повідомляє про погром, пограбування торговельних приміщень, насильство проти мешканців і втручання міської варті. Однак його опис також містить численні стереотипні характеристики євреїв, тому він має розглядатися не лише як свідчення подій, а і як приклад тогочасної антиєврейської риторики (Józefowicz, 1854). Таким чином, конфлікти між єврейським і християнським населенням міст Речі Посполитої були пов'язані передусім із конкуренцією за економічні ресурси, торговельні права та доступ до міського ринку. Вони не були виключно етнічними протистояннями, а виникали на перетині економічних інтересів, правових обмежень, станової структури та релігійних відмінностей ранньомодерного суспільства.

Соціально-економічні чинники антиєврейського насильства початкового етапу Хмельниччини в інтерпретаціях єврейських та ізраїльських істориків. На визначальне значення утверджених у РП соціальних та економічних обставин для антиєврейських виступів козаків та селян в Україні у 1648 р. звернули увагу багато єврейських істориків. За твердженням Германа Розенталя, марнотратне життя польських поміщиків, які витрачали більшу частину своїх статків за кордоном, «часто ставило їх у скрутне фінансове становище, а їхні єврейські збирачі податків часто були змушені вдаватися до вимагання всупереч порадам і застереженням мудрих лідерів Ради Чотирьох Земель», як наслідок чого євреї України часто важко страждали «за гріхи» своїх одновірців. У цьому випадку Розенталь підкреслював не колективну відповідальність єврейської громади, а механізм перенесення відповідальності за провокування соціального конфлікту з представників адміністративної системи на всю етнорелігійну групу. За визнанням Г. Розенталя, повстання козаків за підтримки селян в Україні «більшість істориків пояснювали їхнім утиском з боку єврейських орендарів, а також привілеями, наданими останнім королями та шляхтою Польщі». З іншого боку, за його словами, не було доказів «єдиної системної політики гніту євреями» у всіх місцевостях України, тобто не було доказів функціонування єдиної системи соціально-економічного панування, яку здійснювала б єврейська громада як така, а орендарська практика євреїв була тільки частиною ширшої феодальної системи РП. За визнанням Г. Розенталя, «саме спільний опір євреям з боку міського та селянського населення дозволив Хмельницькому озброїти всю країну проти них за такий короткий час (Rosenthal).

Інший єврейський історик Якуб Шаль, аналізуючи соціальні причини виступів проти євреїв за Хмельниччини, писав: «Релігійне питання було однією з причин спалаху козацьких повстань, особливо після 1595 року. Інша причина, ще важливіша, була економічною. Польські магнати, такі як Вишневецькі, Потоцькі та Конєцпольські, володіли сотнями сіл в Україні. Не маючи змоги самостійно керувати селами, вони здавали їх в оренду дрібній шляхті та євреям. Таким чином, євреї ставали орендарями (тобто частина єврейських підприємців та оренда-

рів тимчасово набули право управління – *А.Б.*) сіл, млинів, ставків, винокурень та корчем. Як виконавці волі своїх панів та зацікавлені в максимізації доходів євреї скрупульозно намагалися збирати всі податки, мита та митні збори (насправді всі орендарі незалежно від їхнього походження були зацікавлені у максимізації прибутків і тому наполягали на повному виконанні фіскальних зобов'язань – *А.Б.*), і з цієї причини їх ненавиділи як селяни, так і козаки. Чернь та козаки бачили в євреї ворожого господаря, чужого їм за релігією та національністю, і звідси випливала їхня ненависть до нього. Таким чином, євреї, керовані необхідністю заробляти на життя, опинилися між молотом і наковальнею в цих безлюдних районах. Коли невдоволення козаків досягло свого апогею, спалахнуло нове повстання з нестримною силою як серед селянської черні, так і серед козаків, очолюваних Богданом Хмельницьким» (Schall, 1935, s. 87).

Подібні висновки зробили ізраїльські науковці Гершон Гундерт та Левін Гіллель: «Єврейський корчмар, винокур чи пивовар став характерною фігурою в регіоні настільки, що терміни «арендарз» (орендар) та «єврей» стали синонімами. Для багатьох жителів України поляки «підкорили їх ворогам Христа, євреям. Для народу України католицькі священники, польські дворяни та євреї були гнобителями» (Hundert, Hillel, 1992, p. 1246). Утім треба зауважити, що у наведеній цитаті згадані автори характеризували не реальний статус євреїв як панівної групи, а сприйняття частиною українського населення соціальної ієрархії, в якій єврейські орендарі ототожнювалися з владними структурами Речі Посполитої.

Автор праць з історії юдаїзму з Ізраїлю Зеєв Султанович вважав, що у сприйнятті частини місцевого населення в Україні єврейські орендарі ототожнювалися з економічними та адміністративними структурами шляхетської влади, що сприяло перенесенню соціального конфлікту в етнорелігійну площину: «На відміну від упорядкованого способу життя на первісній польській території, на новозайнятих територіях напруженість та опір диктувалися не лише соціальним фактором шляхти та пересічних підданих, а й національною та релігійною напругою. Нове населення не було польським за національністю, розмовляло різними мовами, а його релігією було православ'я. Польський уряд намагався силою контролювати як мову, так і релігію, але, незважаючи на його зусилля, його успіх був обмеженим. Роль євреїв як управителів маєтків, збирачів податків та франчайзі у сферах сільськогосподарської торгівлі та продажу алкогольних напоїв робила їх анафемою для місцевого населення, як експлуататорів в економічній сфері, так і поневолювачів у національній та релігійній сфері. <...> Проблема загострилася, коли після польських завоювань України, Білорусі та Литви євреїв було обрано представниками польської шляхти, якій було виділено величезні території в цих провінціях. Євреї мали підтримувати порядок на нових землях, збирати податки та представляти шляхту, яка жила розкішним та добробутним життям у великих польських містах. Багатьох євреїв штовхало до цієї діяльності жорстка конкуренція за роботу в сферах економіки та торгівлі, яка виникала в польських містах і призводила до зростання бідності єврейського населення. Все більше євреїв тікало із Західної Європи, а потім, після вигнання з Іспанії, до Польщі. Таким чином, конкуренція та бідність дедалі більше зростали, і притулок у новому

поселенні у величезних сільських маєтках став кращим економічним виходом» (תחת-הפרצה).

Ізраїльський історик Фелікс Кандель, описуючи соціальну психологію конфлікту, використовував низку категорій і образів, характерних для популярної історичної публіцистики ХХ ст., які відображають уявлення учасників та інтерпретаторів конфлікту, але які не можна трактувати як точний опис реальних соціальних відносин: «Пани були католиками, селяни православними. Православ'я вважалося у католиків «холопською (селянською) вірою», його намагалися знищити шляхом насильницьких церковних уній (об'єднань із католицькою церквою). На селян пани (землевласники) дивилися як на нижчу расу. Вони не лише задарма обробляли панську землю, а й платили безліч податей – за пасовища, за млини, за риболовлю, за кожен вулик і за кожного вола. Землевласник міг безкарно відібрати землю і майно або навіть вбити свого селянина. Ворожнеча була жажливою, у пригнобленого з гнобителем не було нічого спільного – ні віри, ні мови, ні народності. Ніщо не могло пом'якшити стосунки між паном та холопом, між католиком та православним, між поляком та українцем. Але пан чи магнат найчастіше був далеко, а безпосередньо селяни стикалися з євреєм-орендарем. Формально він ставав місцем пана, певною мірою він отримував ту владу над селянином, яка належала землевласнику, і мав – за дорученням пана – витягувати з селянина максимальний дохід. Як писав один поляк, «ми самі (шляхта) обдирали селян лише єврейськими пазурами». Тому ненависть селянина була і проти пана – ляха і католика, і проти орендаря – чужака-єврея» (Кандель, 1988, с. 104).

Аналіз джерел та сучасної історіографії дозволяє зробити кілька висновків, що антиєврейські мотиви козацтва і селянства не були тотожними. Козацький стан сприймав єврейських орендарів переважно як складник політичної та адміністративної системи РП, тоді як селяни вбачали в них безпосередніх учасників економічної експлуатації з огляду на часто негативний досвід повсякденного співжиття з ними. Частина козацької старшини та рядового козацтва сприймали окремих єврейських орендарів як представників адміністративно-фінансового порядку Речі Посполитої, тоді як у селянському середовищі більшу роль відігравав безпосередній досвід взаємодії з конкретними орендарями та управителями.

Висновки. Війну ВЗ проти РП від початку 1648 р. не можна зводити ні до суто етноконфесійного конфлікту, ні до суто соціальної революції. Її слід розуміти як багатовимірний процес, у якому взаємодіяли соціальні, релігійні, політичні та регіональні чинники, причому їхня вага змінювалася. Визначальними політичними акторами у цих процесах були козаки і польські шляхтичі, другорядну роль соціальних помічників яких у цих процесах відігравали євреї. Факт цього ще у 1912 р. відзначив В'ячеслав Липинський, який, зокрема, констатував: «Велике українське повстання 1648 року було спричинене жажливим національним розпачем і національним гнобленням. У цьому національному гнобленні євреї відігравали лише допоміжну роль, [тобто] їх використовував польський магнат для подальшого пригнічення козаків, вільних людей лицарського становища» (Lipiński, 1912, s. 385).

Антиєврейські настрої на українських землях у складі РП мали різне коріння. Серед найголовніших їх причин – вироблена у РП модель соціально-економічних

відносин, у якій значній частині євреїв було відведено роль виконавців завдань польських магнатів і шляхтичів щодо реалізації фінансово-господарських функцій, наслідком чого стали напруженості та насильства, особливо під час козацьких повстань 1630-их рр. та війни ВЗ проти Польщі у середині XVII століття.

Одним із важливих чинників соціальної напруги в Україні у середині XVII століття були суперечності між магнатами і частиною єврейських факторів та орендарів, з одного боку, і козаками, селянами та міщанами – з іншого, що були похідними від функціонування ширшої системи землеволодіння, орендних відносин і фіскального управління РП, а не самостійною причиною повстання. Цим скористалися козацькі еліти, виступаючи в ролі захисників соціально гноблених єврейськими посередниками жителів міст та сіл. В інтересах частини єврейських підприємців, залучених до орендної та фіскальної системи, було ефективне використання отриманих прав і максимізація прибутків у межах наявної моделі господарювання, в інтересах українських козаків та селян як головних сили та рушіїв спротиву – зруйнувати панівну систему соціально-економічних відносин і позбутися представників орендно-фіскальної системи, які у сприйнятті повсталих асоціювалися з владою магнатів і шляхетським порядком. Як наслідок цього виник, так би мовити, класичний конфлікт інтересів, що завершився застосуванням масового насильства проти євреїв.

Соціально-господарські функції розміщували частину єврейського населення в ключових точках взаємодії між землевласниками та селянством. Унаслідок цього саме вони часто ставали найбільш помітними представниками економічної влади в повсякденному житті, хоча реальний контроль залишався за шляхтою. Така структурна позиція сприяла персоніфікації системного економічного тиску, оскільки населення стикалося з його проявами через безпосередніх виконавців, а не через віддалених власників. Участь євреїв у цих структурах була функціональною та зумовленою інституційними умовами. Вона виникала внаслідок поєднання правового статусу, економічного попиту та організації господарства, а не через внутрішні характеристики спільноти. Відповідно, напруження, що виникало в цих відносинах, було не причиною, а загалом тільки результатом функціонування соціально-економічної системи, що стала визначальною причиною війни ВЗ проти польської шляхти від початку 1648 року.

Таким чином, соціогосподарська структура суспільства та економіка РП в Україні у першій половині XVII ст. створили умови для формування соціальної напруги шляхом поєднання ієрархічного землеволодіння, посередницьких форм управління та інтенсивного податкового тиску. Унаслідок неї у суспільній свідомості значна частина православного населення українських земель середини XVII ст. нерідко сприймала єврейські громади як пов'язані з владою магнатів та функціонуванням фільварково-орендної системи. Таке уявлення значною мірою формувалося через те, що саме єврейські орендарі, фактори, корчмарі чи відкупники податків були для багатьох селян і міщан найбільш помітними представниками господарсько-адміністративної системи магнатських маєтків, з якими вони контактували в повсякденному житті. Унаслідок цього під час вибуху повстання 1648 р. відповідальність за діяльність окремих учасників цієї системи часто поширювала-

ся на єврейське населення загалом. Саме такий механізм колективного сприйняття став одним із чинників, що сприяв поєднанню антишляхетського, антипольського й антиєврейського насильства на початковому етапі Хмельниччини. Водночас таке сприйняття відображало уявлення значної частини учасників повстання, а не реальне соціальне становище всього єврейського населення, більшість якого не виконувала адміністративних чи фіскальних функцій і не могла нести колективної відповідальності за політику магнатів.

Важливо відзначити, що антиєврейські стереотипи виникали не з реальної етнічної «провини», а через ототожнення частини єврейських посередників із непопулярною соціально-економічною системою РП. Проте це не дає підстав переносити відповідальність із інституцій та економічних структур на цілу етнічну групу, а за запроваджену в РП систему кріпосних повинностей та фіскального тиску – на єврейських орендарів. Не євреї створили систему експлуатації, а частина єврейських підприємців діяла всередині феодално-орендної системи РП, вже сама по собі модель якої створила всі умови та передумови для соціальних конфліктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. (1870). Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798. Киев: В университетской типографии, 87–88.

Апанович, Е. М., Майборода, С. П. (упор.). (1953). Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. (Т. 1: Украина накануне освободительной войны. 1620–1647). Москва.

Барабой, А. З., Бутич, И. Л. (ред.). (1965). *Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654*. Киев.

Боряк Г. В. (упор.). (1993). *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.*: Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка.

Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.

Гроссман, Ю. М. (1958). Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. *Питання історії СРСР*, 107–119.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси*. (Т. VIII). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1996). *Історія України-Руси*. (Т. IX. Кн. 1). Київ: Наукова думка.

Дзира Я. І. (упор.). (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наукова думка.

Кандель, Ф. (1988). *Очерки времён и событий из истории российских евреев (до второй половины восемнадцатого века)*. Иерусалим: Ассоциация «Тарбут».

Костомаров, М. (2004). *Богдан Хмельницький: історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ.

Крип'якевич, І., Бутич І. (ред.). (1961). *Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657*. Київ.

Крип'якевич, І. (1990). *Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене*. Львів: Світ.

Купчинський, О. (ред.). (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів.

Оглоблин, О. (2004). *Хмельниччина і українська державність*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство.

Петровський, М. (1940). *Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки)*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Петровський, М. Н., Гуслистий, К. Г. (ред.). (1946). *Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Зб. документів (1639–1648 рр.)*. Київ.

- Сергійчук, В. (2003). *Переяславська рада: міфи і реальність*. Київ: Українська Видавнича Спілка.
- Смолій, В. А., Степанков, В. С. (1999). *Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Смолій, В., Степанков, В. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія».
- Сохань, Г., Дашкевич, Я., Гірич, І. (2003). *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: Видавництво «Смолоскип».
- Степанчук, Ю. С. (2018). *Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії*. Вінниця: Меркьюрі-Поділля.
- Стороженко, А. (1904). *Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки: ізслѣдованія, памятники, документи и замѣтки*. Киев: Типография Г. Л. Фронцкевича.
- Субтельний, О. (1993). *Україна: Історія*. Київ: Либідь.
- Щербак, В. О. (2000). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: Видавничий дім «KM Academia».
- Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир.* Київ: Критика.
- Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.
- Baron, S. W. (1976). *A Social and Religious History of the Jews*. (Vol. 16. Poland-Lithuania, 1200–1650). New York and Philadelphia.
- Czarnowski, N. (1854). *Ukraina i Zaporozże, czyli historia Kozaków od pojawienia się ich w dziejach, do ostatecznego przyłączenia do Rosyi według najlepszych źródeł napisana*. Warszawa, 1.
- Davies, N. (2005). *God's Playground: A History of Poland*. (Vol. I: The Origins to 1795). Oxford University Press.
- Dekel-Chen, J. *Agriculture*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/332>
- Frost, R. I. (2015). *The Oxford History of Poland-Lithuania*. (Vol. I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569). Oxford University Press.
- Gawroński, F. (1905). *Krwawy gość we Lwowie: kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi z panoramą Lwowa w XVII stuleciu: 1655–1905*. Lwów: H. Altenberg.
- Gawroński, F. (1909). *Bohdan Chmielnicki*. (T. 2: od elekcyi Jana Kazimierza do śmierci 1648–1657). Kraków: Gebethner (Lwów: Druk. "Dziennika Polskiego").
- Goldberg, J. (1974). Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries. Rejections or Acceptance. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22, 248–282.
- Goldberg, J. (1990). Władza dominialna Żydów – arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII w. *Przegląd Historyczny*, 81 (1–2), 189–198.
- Goldberg, J. (1991). Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej. *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej" Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22 – 26 IX 1986*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 44–58.
- Horn, M. (1975). *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*. Warszawa.
- Hundert, G. D. (2004). *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century*. Berkeley; Los Angeles.
- Israel, J. I. (1989). *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*. Oxford University Press.
- Jabłonowski, A. (1877). *Lustracye królewsczyzn ziem ruskich. Wołyń, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe*, V, 130–141.
- Józefowicz, T. (1854). *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*. Lwów
- Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław: Ossolineum.

- Kalik, J. (1995). Szlachta attitudes towards Jewish arenda in the seventeenth and eighteenth centuries. *Gal-Ed. On the History of the Jews in Poland*, 14, 15–25.
- Kalik, J. *Leaseholding*. <https://encyclopedia.yivo.org/article/341>
- Łoziński, W. (1931). *Prawem i lewem*. Lwów.
- Lipiński, W. (1912). *Z dziejów Ukrainy*. Kraków.
- Luciński, J. (1970). *Rozwój królewsczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mączak, A. (1995). *Money, Prices and Power in Poland, 16th–17th Centuries. A Comparative Approach*. Aldershot.
- Pleszczyński, A. (2024). Gente Ruthenus, natione Polonus – dual identity of the elites of the Polish-Lithuanian state in the late Middle Ages and in the early Modern Times. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 57, 317–346.
- Polonsky, A. (2010). *The Jews of Poland and Russia*. (Vol. I: 1350–1881). Oxford: Littman Library of Jewish Civilization.
- Rosenthal, H. *Cossacks' Uprising*. <https://jewishencyclopedia.com/articles/4685-cossacks-uprising>
- Rosman, M. (1990). *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass.
- Rutkowski, J. (1953). *Historia gospodarcza Polski (do r., 1864)*. Warszawa.
- Schall, J. (1935). *Historja Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*. Lwów: «Polska Niepodległa»; Lwów: Druk. «Nowa».
- Schiper, I. (1932). *Dzieje gospodarcze i społeczne Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych*. Schiper, I., Tartakower, A., Haffka, A. *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*. T. 1. Warszawa, 111–190.
- Serczyk, W.A. (1998). *Na pływającej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sucheni-Grabowska, A. (1974). *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. (Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr). Wrocław: Ossolineum.
- Teller, A. (2025). Gezerot Taḥve-Taṭ: Anti-Jewish Violence during the Cossack Uprising of 1648/49. *Historical Atlas of Jewish Galicia and Bukovina*. Jerusalem: Jewish Galicia and Bukovina Organization, National Library of Israel, 1–6.
- Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie 1630 r. *Przegląd Powszechny*, 187, 121–123.
- Tomkiewicz, W. (1948). O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na przełomie XVI–XVII wieku. *Przegląd Historyczny*, XXXVII, 248–260.
- Weinryb, B. D. (1973). *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia.
- (1938) גזרות, עקבי, 'ישאצק' נפ נטע נתן, הנובר ה"ת Vilne: Yidisher yisnshaftlekher instiṭut, Histoṛishe sekṭsyse.
- (5799 [1949]). וואהרמן. כותר נחום / סיין 'לכ וסליחות תפלות : ט"ז ח"ת גזרות לתולדות מקורות. Jerusalem: Bamberger & Wahrman.
- ות-תה-פרעות <https://yhb.org.il/shiurim/ות-תה-פרעות>

REFERENCES

- Antonovych, V. (1870). Yssledovanye o horodakh v Yuho-Zapadnoi Rossyy po aktam 1432–1798. Kyev: V unyversytetskoï typohrafiy, 87–88 (in Russian)
- Apanovych, E. M., Maiboroda, S. P. (Comps.). (1953). *Vossoedynenye Ukrainyi s Rossyei. Dokumenty i materyaly*. V 3 t. (T. 1: *Ukrayna nakanune osvoboditelnoi voyni. 1620–1647*). Moskva (in Russian)
- Baraboi, A. Z., Butych, Y. L. (ed.). (1965). *Dokumenty ob osvoboditelnoi voine ukraïnskoho naroda. 1648–1654*. Kyev (in Russian)

- Boriak H. V. (Comp.). (1993). *Selianskyi ruh na Ukraini. 1569–1647 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
- Holobutskyi, V. (1994). *Zaporozke kozats'tvo*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian)
- Hrossman, Yu. M. (1958). Orenda maietkiv ta yii vplyv na stanovyshche zakhidnoukrainskykh selian v pershii polovyni XVII st. *Pytannia istorii SRSR*, 107–119 (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (T. VIII). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (T. IX. Kn. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Dzyra, Ya. I. (upor.). (1971). *Litopys Samovydsia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Kandel, F. (1988). *Ocherky vremen y sobyitiy yz ystoriy rossyiskyyh evreev (do vtoroi polovyny vosemnadtsatoho veka)*. Yerusalyim: Assotsyatsiya "Tarbut" (in Russian)
- Koštomarov, M. (2004). *Bohdan Khmelnytskyi: istorychna monohrafiia*. Dnipropetrovsk: Sich (in Ukrainian)
- Krypiakievych, I., Butych I. (red.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. 1648–1657*. Kyiv (in Ukrainian)
- Krypiakievych, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene*. Lviv: Svit (in Ukrainian)
- Kupchynskiy, O. (red.). (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv*. Lviv (in Ukrainian)
- Ohloblyn, O. (2004). *Khmelnichyna i ukrainska derzhavnist*. Niu-York; Kyiv; Toronto: Ukrainske istorychne tovarystvo (in Ukrainian)
- Petrovskiy, M. (1940). *Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhetskoi Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii (1569–1654 roky)*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR (in Ukrainian)
- Petrovskiy, M. N., Huslysty, K. H. (red.). (1946). *Ukraina pered Vyzvolnoiu viinoiu 1648–1654 rr.: Zb. dokumentiv (1639–1648 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian)
- Serhiichuk, V. (2003). *Pereiaslavska rada: mify i realnist*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka (in Ukrainian)
- Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredy XVII st.: problemy, poshuky, rishennia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian)
- Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian)
- Cokhan, H., Dashkevych, Ya., Hirysh, I. (2003). *Pereiaslavska rada 1654 roku (Istoriografia ta doslidzhennia)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Smoloskyp" (in Ukrainian)
- Stepanchuk, Yu. S. (2018). *Obraz Bohdana Khmelnytskoho v novitnii ukrainskii ta zarubizhnii istoryohrafi*. Vinnytsia: Merkiuri-Podillia (in Ukrainian)
- Storozhenko, A. (1904). *Stefan Batorii y Dniprovskie kozaky: izsl'edovanya, pamiatnyky, dokumenty y zametky*. Kyev: Typohrafiia H. L. Frontskevycha (in Russian)
- Subtelnyi, O. (1993). *Ukraina: Istoriia*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian)
- Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainske kozats'tvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st*. Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Academia" (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. 3-tie vyd., pererob. ta rozshyr. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredy XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)
- Baron, S. W. (1976). *A Social and Religious History of the Jews*. (Vol. 16, Poland-Lithuania, 1200–1650). New York and Philadelphia (in English)
- Czarnowski, N. (1854). *Ukraina i Zaporozhe*. (Vol. 1). Warszawa (in Polish)
- Davies, N. (2005). *God's Playground: A History of Poland*. (Vol. 1: The Origins to 1795). Oxford: Oxford University Press (in English)
- Dekel-Chen, J. Agriculture. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/332> (in English)

- Froś, R. I. (2015). The Oxford History of Poland-Lithuania. (Vol. 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569). Oxford University Press (in English)
- Gawroński, F. (1905). Krwawy gość we Lwowie: *kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi z panoramą Lwowa w XVII stuleciu: 1655–1905*. Lwów: H. Altenberg (in Polish)
- Gawroński, F. (1909). Bohdan Chmielnicki. (T. 2: od elekcji Jana Kazimierza do śmierci 1648–1657). Kraków: Gebethner (Lwów: Druk. “Dziennika Polskiego”) (in Polish)
- Goldberg, J. (1974). Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22, 248–282 (in English)
- Goldberg, J. (1990). Władza dominialna Żydów–arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII w. *Przegląd Historyczny*, 81 (1–2), 189–198 (in Polish)
- Goldberg, J. (1991). Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej. Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. *Materiały z konferencji “Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej” Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22 – 26 IX 1986*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 44–58 (in Polish)
- Hanover, N. N. (1938). Gezerot Taḥ ve-Taḥ. Vilne (in Yiddish)
- Horn, M. (1975). Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa (in Polish)
- Hundert, G. D. (2004). Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century. Berkeley–Los Angeles (in English)
- Israel, J. I. (1989). European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750. Oxford University Press (in English)
- Jabłonowski, A. (1877). Luśtracye królewsczyzn ziem ruskich. Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. *Źródła dziejowe*, V, 130–141 (in Polish)
- Józefowicz, T. (1854). Kronika miasta Lwowa *od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historyę arcybiskupstwa lwowskiego w tejże epoce*. Lwów (in Polish)
- Kaczmarczyk, J. (1988). Bohdan Chmielnicki. Wrocław: Ossolineum (in Polish)
- Kalik, J. (1995). Szlachta attitudes towards Jewish аренда in the seventeenth and eighteenth centuries. Gal-Ed. *On the History of the Jews in Poland*, 14, 15–25 (in English)
- Kalik, J. Leaseholding. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/341> (in English)
- Łoziński, W. (1931). Prawem i lewem. Lwów (in Polish)
- Lipiński, W. (1912). Z dziejów Ukrainy. Kraków (in Polish)
- Luciński, J. (1970). Rozwój królewsczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (in Polish)
- Mączak, A. (1995). Money, Prices and Power in Poland, 16th–17th Centuries. *A Comparative Approach*. Aldershot (in English).
- Pleszczyński, A. (2024). Gente Ruthenus, natione Polonus – dual identity of the elites of the Polish-Lithuanian state in the late Middle Ages and in the early Modern Times. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 57, 317–346 (in English)
- Polonsky, A. (2010). The Jews of Poland and Russia. (Vol. I: 1350–1881). Oxford: Littman Library of Jewish Civilization (in English)
- Rosenthal, H. Cossacks’ Uprising. Jewish Encyclopedia. <https://jewishencyclopedia.com/articles/4685-cossacks-uprising> (in English)
- Rosman, M. (1990). The Lords’ Jews: *Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass. Cambridge, MA (in English)
- Rutkowski, J. (1953). Historia gospodarcza Polski (*do r. 1864*). Warszawa (in Polish)
- Schall, J. (1935). Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi. Lwów: “Polska Niepodległa”; Lwów: Druk. “Nowa” (in Polish)
- Schiper, I. (1932). Dzieje gospodarcze i społeczne Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych. (T. 1. Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna). Warszawa, 111–190 (in Polish)

- Serczyk, W. (1998). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: Książka i Wiedza (in Polish)
- Sucheni-Grabowska, A. (1974). *Monarchia dwu ośtatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. (Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr). Wrocław: Ossolineum (in Polish)
- Sultanovich, Z. Pera'ot Taḥ ve-Taṭ. <https://yhb.org.il/shiurim/ותט-תח-פרעות/> (in Hebrew)
- Teller, A. (Eds.). (2025). *Gezerot Ta"ḥ ve-Ta"ṭ: Anti-Jewish Violence during the Cossack Uprising of 1648/49. Historical Atlas of Jewish Galicia and Bukovina*, 1–6 (in Polish)
- Tomkiewicz, W. (1930). *Powstanie kozackie 1630 r. Przegląd Powszechny*, 187, 121–123 (in Polish)
- Tomkiewicz, W. (1948). *O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainne na przełomie XVI–XVII wieku. Przegląd Historyczny*, 37, 248–260 (in Polish)
- Wahrman. (1949). *Mekorot le-toledot gezerot Taḥ ve-Taṭ*. Jerusalem (in Hebrew)
- Weinryb, B. D. (1973). *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia (in English)
- (1938) הנובר, ישאצק נפ טע נתן, הגובר. Vilne: Yidisher yisnshaftlekher inštitut, Historishe sektsye (in Hebrew)
- (5799 [1949]). כותר נחום / סיון 'לכ וסליחות תפלות : ט"ות ח"ת גזרות לתולדות מקורות. וואהרמן. Jerusalem: Bamberger & Wahrman.
- <https://yhb.org.il/shiurim/ותט-תח-פרעות/> (in Hebrew)

Andrii BOLIANOVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow
Department "Center for Ukrainian-Polish Relations Research"
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>
e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com*

SOCIO-ECONOMIC CAUSES OF ANTI-JEWISH ACTIONS IN UKRAINE IN THE TIME OF KHMELNYCHCHYNA

The article examines the socio-economic preconditions of anti-Jewish attitudes in Ukraine on the eve and during the initial phase of the war waged by the Zaporozhian Host under the leadership of Bohdan Khmelnytsky against the Polish–Lithuanian Commonwealth, traditionally known as the Khmelnytsky Uprising (Khmelnychchyna). Particular attention is devoted to the functioning of the manorial-serf (folwark) economy, the system of leasing royal and private estates, the propination monopoly, tax farming, commercial agency, and other forms of economic activity in which a considerable proportion of the Jewish population served as economic intermediaries between Polish landowners and the Ukrainian population. A separate section examines the economic mechanisms of the leaseholding system, which concentrated administrative and managerial functions in the hands of leaseholders regardless of their ethnic origin. At the same time, the study demonstrates that Jewish agents, leaseholders, tavern keepers, and tax farmers most often acted as the direct representatives of the manorial administration with whom the local population interacted. This contributed to the personalization of social grievances and to the extension of collective responsibility to the Jewish community as a whole. The article reassesses established historiographical interpretations of the causes of anti-Jewish violence during the Khmelnytsky Uprising. Particular attention is paid to the interpretations advanced by Jewish and Israeli scholars, who have linked the tragedy of the Jewish population not only to religious intolerance but also to

the socio-economic role played by part of the Jewish community within the economic system of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Special emphasis is also placed on the institution of propination. The study demonstrates that the production and sale of alcoholic beverages constituted an integral component of the manorial economy, while the leasing of production and retail rights generated additional sources of social tension between leaseholders and the local population. Documentary evidence further shows that tavern keeping and the leasing of inns were practiced not only by Jews but also by members of the Ukrainian Orthodox population, calling into question the longstanding historiographical stereotype that regarded these activities as exclusively Jewish occupations. The article concludes that the principal preconditions for anti-Jewish attitudes in mid-seventeenth-century Ukraine lay primarily in the socio-economic structure of the Polish–Lithuanian Commonwealth, within which certain groups of the Jewish population fulfilled the role of economic intermediaries between landowners and the dependent population. It argues that it was the structural position of Jewish leaseholders within the system of estate administration, rather than their ethnic or religious identity, that contributed to the formation of their negative image among segments of the Cossack and peasant population. The study therefore substantiates the need to interpret the Khmelnytsky Uprising as a complex, multifactorial phenomenon in which socio-economic factors constituted the principal foundation of the conflict, while religious, ethnic, and political motives functioned as interconnected rather than exclusive causes of its development.

Keywords: Khmelnychyna, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Cossacks, peasants, Jews, leaseholding (arenda), propination, anti-Jewish sentiments, socio-economic history.

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0